

НАЦІОНАЛЬНА І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

УДК 330.101

JEL classification: A11, B1, B2, B3, B4

DOI: <https://doi.org/10.35774/visnyk2021.04.008>

Анатолій СІРКО,

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри правознавства і гуманітарних дисциплін,
Вінницький навчально-науковий інститут економіки
Західноукраїнського національного університету,
вул. Гонти, 37, м. Вінниця, 21017, Україна,
e-mail: anatolii.sirko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5489-4113

ЕТАТИЗМ І ЛІБЕРАЛІЗМ ЯК ПРОВІДНІ ТА КОНКУРУЮЧІ ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Сірко А. Етатизм і лібералізм як провідні та конкуруючі парадигми розвитку економічної теорії. *Вісник економіки*. 2021. Вип. 4. С. 8–22. DOI: <https://doi.org/10.35755/visnyk2021.04.008>

Sirko, A. (2021). Etatism i liberalizm iak providni ta konkuruiuchi paradyhmy rozvytku ekonomichnoi teorii [Etatism and liberalism as leading and competing paradigms for the development of economic theory]. *Visnyk ekonomiky – Herald of Economics*, 4, 8–22. DOI: <https://doi.org/10.35755/visnyk2021.04.008>

Анотація

Вступ. Економічна теорія як фундаментальна економічна і соціальна наука, зародившись в умовах панування ринкового (капіталістичного) способу господарювання, безупинно розвивається, удосконалюється і збагачується новими ідеями, концепціями. Поглиблений аналіз природи її історичного розвитку дає

© Анатолій Сірко, 2021.

змогу виокремити та охарактеризувати певні цикли у зміні ідеологічних поглядів економістів-теоретиків.

Мета: дослідження характеру та тенденцій розвитку економічної теорії через призму головних парадигм, формулювання власних оціночних суджень та прогноз наступних парадигмальних змін.

Методи дослідження: дедуктивний і компаративний аналіз.

Результати. Головними парадигмами розвитку теоретичної економічної думки визначено етатизм і лібералізм. Ідеологія етатизму схиляє одну частину економістів на бік держави, сподівань на її «колективний розум» у регулюванні економічного й соціального життя; ліберальна ідеологія робить решту теоретиків прихильниками економічної свободи, раціональної моделі поведінки індивіда та «природного порядку» під дією законів ринку. У розвитку економічної теорії прослідковано та описано три парадигмальні цикли: 1) меркантилізм → класична політична економія → марксистська політична економія (з початку XVI до останньої третини XIX ст.); 2) марксистська теорія → неокласична економічна теорія → кейнсіанство (з останньої третини XIX ст. до 70-х рр. XX ст.); 3) кейнсіанство → неоліберальна і нова класична економічна теорія → поведінкова (експериментальна) економіка (від середини 1970-х рр.).

Висновки. Зроблено висновок, що натомість початкового антагонізму економічних ідеологій етатизму і лібералізму з другого циклу намітилася тенденція до їх зближення та взаємозбагачення. У найближчій перспективі прогнозується посилення етатистської ідеології у розвитку економічної науки, свідченням чому є інтерес до «експериментальної економіки». Основне пояснення циклічності головних парадигм розвитку теоретичної економіки автор вбачає у зміні поколінь видатних учених-економістів, зміні «інтелектуальної моди».

Ключові слова: економічна теорія, етатизм, лібералізм, цикли, меркантилізм, класична політична економія, марксистська теорія, неокласична теорія, кейнсіанство, неолібералізм, нова класична економічна теорія, поведінкова економіка.

Формули: 0, рис.: 1, табл.: 0, бібл.: 12.

Anatoliy SIRKO,

Ds (Economics), Professor,
Professor of the Department of Law and Humanities,
Vinnitsa training and research institute of economics,
West Ukrainian National University.
37 Gonty st., Vinnitsa, 21017, Ukraine,
e-mail: anatolii.sirko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5489-4113

ETATISM AND LIBERALISM AS LEADING AND COMPETING PARADIGMS FOR THE DEVELOPMENT OF ECONOMIC THEORY

Abstract

Introduction. *Economic theory as a fundamental economic and social science, born out of the dominance of the market (capitalist) mode of management, is constantly evolving, improving and enriching by new ideas and concepts. A penetrating analysis of the nature of its historical development makes it possible to identify and characterize certain cycles in the changing ideological attitudes of theoretical economists.*

Purpose of the research: *study of the nature and trends of economic theory through the prism of the main paradigms, the formulation of their own evaluative judgments and the forecast of subsequent paradigmatic changes.*

Methods: *deductive and comparative analyses.*

Results. *The main paradigms of the development of theoretical economic thought are defined by the author as etatism and liberalism. The ideology of etatism tilts one part of economists on the side of the state, hopes for its «collective mind» in the regulation of economic and social life; liberal ideology makes the rest of the theorists advocates economic freedom, liberal ideology makes the rest of theorists advocates economic freedom, rational model of individual and «natural order» behavior under the influence of the market laws. Three paradigm cycles have been traced and described in the development of economic theory: 1) mercantilism → classical political economy → Marxist political economy (from the beginning of the XVI th century to the last third of the XIX th century); 2) Marxist theory → neoclassical economics → keynesian economics (from the last third of the XIX th century up to the 1970s of the XX century); 3) keynesian economics → neoliberal and new classical economic theory → behavioral (experimental) economics (from the mid-1970 s.).*

Discussion. *The analysis concluded that instead of the initial antagonism of economic ideologies of etatism and liberalism, since the second cycle, there has been a trend towards convergence and mutual enrichment. In the near term, the growth of etatistic ideology in the development of economic science is forecast, as evidenced by interest in the «experimental economy» The main explanation of the cyclicity of the main paradigms of the development of the theoretical economy the author sees in the change of generations of outstanding scientists-economists, change of «intellectual fashion».*

Keywords: *economic theory, etatism, liberalism, cycles, mercantilism, classical political economy, marxist theory, neoclassical theory, keynesian economics, neoliberalism, new classical economic theory, behavioral economics.*

Formulas: 0, fig.: 1, table. 0, bibl.: 12.

JEL classification: A11, B1, B2, B3, B4.

Постановка проблеми. Історія економічної теорії – це тривалий і складний процес генези і розвитку її як фундаментальної економічної і соціальної науки, формування системи знань про господарське життя суспільства, передовсім про об'єктивні закони, що управляють виробництвом і розподілом життєвих благ, про правила ухвалення економічних рішень суб'єктами господарювання та можливості участі держави у вирішенні нагальних соціально-економічних проблем. Оцінюючи наукові внески видатних економістів-теоретиків минулого та сучасності, можна стверджувати про їхню прихильність до двох полярних парадигм – етатизму та лібералізму. Сам факт парадигмального вибору, перед яким постає кожен учений-економіст, закономірно

зумовлює гостроту дискусій, що постійно точаться в теоретичній економіці, і популярність поглядів прихильників тієї чи іншої парадигми час від часу то згасає, то знову збільшується. У руслі неперервної боротьби цих двох парадигм відбувається розвиток економічної думки.

Яскравим відображенням полярності думок в економічній теорії є перипетії щодо моделей економічного розвитку України, розбіжність поглядів не лише у стані вітчизняних науковців і політиків, а й серед авторитетних зарубіжних експертів. Одні підтримують регульовану ринкову економіку, де провідна роль відводиться «сильній» державі, інші – ліберальну ринкову економіку, у якій роль держави хоч і не пасивна, але обмежена, зміщена переважно на вирішення соціальних проблем.

Останні дослідження і публікації. В історико-економічній літературі проблематика розвитку економічної теорії розглядається переважно з позицій формаційного та почасти цивілізаційного підходів, що дає змогу зрозуміти логіку процесу генези та розвитку науки, забезпечує доступність викладеного матеріалу для студентської молоді. Щодо ключових парадигм – етатизму і лібералізму, то їх висхідне значення у циклічному розвитку економічної теорії мало привертає увагу учених, та й інтерпретується воно здебільшого фрагментарно і розрізнено. Серед найбільш цікавих і системних робіт для реалізації замислу нашої статті варто виокремити праці зарубіжних економістів Дж. М. Кейнса, Л. Мізеса, Ф. Гайєка, М. Фрідмена, а серед вітчизняних – А. Гриценка, В. Тарасевича, О. Яременка та ін.

Мета статті – дослідити характер та тенденції розвитку економічної теорії через призму головних парадигм, сформулювати власні оціночні судження та прогноз наступних парадигмальних змін.

Виклад основного матеріалу. Наука як система знань, що пояснює об'єктивну реальність, виникає на основі певних ідей, світоглядних переконань, які вже виношував той чи інший учений. Про це видатний економіст Дж. М. Кейнс у кінці своєї головної праці, яка заклала основу сучасної теорії макроекономіки, зауважив: «Ідеї економістів і політичних мислителів – і коли вони мають рацію, і коли помиляються – мають набагато більше значення, аніж прийнято думати. Насправді саме вони і правлять світом. Люди практики, які вважають себе зовсім неподдатливими інтелектуальним впливам, зазвичай є рабами якого-небудь економіста минулого... Я переконаний, що сила корисливих інтересів значно перебільшується порівняно з поступовим посиленням впливу ідей... Але рано чи пізно саме ідеї, а не корисливі інтереси, стають небезпечними і для добра, і для зла» [1, с. 458]. Шкільна і професійна освіта, коло спілкування, література і мас-медіа закладають у свідомість людей наукову інформацію, яку кожен із нас на свій погляд використовує, а отже, мимоволі стає заручником чієїсь ідей. Важко знайти ідейно нейтрального економіста, якщо такий взагалі існує чи хоча б коли-небудь був. Звісно, стародавні мислителі, як-от Аристотель, які такого вибору не мали і робили первинні дослідження, вдавалися до філософських роздумів про найбільш загальні основи буття, користуючись розрізненими поняттями, такий метод дослідження пізніше назвали метафізичним.

Історія економічної теорії чітко відображає хід економічного і загалом цивілізаційного розвитку людства. З одного боку, суспільно-господарське життя зазнавало різних системних змін у результаті поглиблення поділу праці та ринкового обміну ресурсами і

продуктами виробництва, а з другого, – об'єктивно змінювана реальність запалювала пізнавальний інтерес науковців та множила запити до них щодо пояснення сутності, причин і наслідків змін та надання рекомендацій для господарників і державних діячів. У цьому смислі усі корифеї економічної теорії були «синами своєї епохи» [2]. Зовсім не випадково, що фундаментальна економічна наука виникла на тому етапі історії, коли економіка взяла верх над політикою і суттєво змінилися «правила гри», тобто коли були повалені абсолютистські монархічні режими і до влади прийшли політичні сили, зацікавлені у розвитку вільного підприємництва та інститутів демократії. Тоді виникло питання щодо офіційної (узаконеної) ролі держави в економіці – бути пасивним учасником, котрий обмежується базисними для держави функціями (захисту життя, прав і свобод людини, у т. я. права власності), чи активним суб'єктом, який також відповідальний за економічне зростання країни, виробництво суспільних (колективних) благ, захист соціально вразливих верств населення тощо. Відповідно виникли дві конкурентні між собою економічні ідеології – етатизм і лібералізм, причому кожна з них претендує на максимальну користь для потреб суспільства.

Зауважимо й інше. Історію економічної теорії від найпершої школи, що зародилася в XVI ст., – меркантилізму і до наших днів прийнято вивчати як послідовний і/або паралельний розвиток наукових шкіл, тобто як лінійно-прогресивний процес накопичення нових і творчого переосмислення «старих» теорій і концепцій. В економічній теорії відомі кілька десятків наукових шкіл, котрі умовно об'єднують однодумців і послідовників певних ідей, теорій. Крім цього, якщо уважно ознайомитися з науковим доробком шкіл та їхніми персоналіями, то часто виявляється, що доцільно зробити поділ у середині шкіл за певними спільними ознаками. Водночас, незважаючи на значну кількість теоретичних шкіл в економіці, їх можна укрупнено групувати за парадигмами, під якими розуміють найбільш загальні принципи аналізу, висхідні ідеї і світоглядні переконання науковців. Суто економічних парадигм відомо декілька, наприклад ставка класиків і марксистів на працю як субстанцію вартості благ та різке заперечення такого підходу з боку маржиналістів – стійких прихильників аналізу граничних величин корисності та продуктивності; чи непоступливість своїми ключовими принципами неокласиків та інституціоналістів. Якщо зважити на те, що економічна теорія, за оцінкою відомого американського економіста П. Самуельсона, є «королевою» соціальних наук, а також гарним підґрунтям для забезпечення основи цивілізації [3], то доцільно характеризувати відомі економічні школи через дві метапарадигми, які об'єднують, окрім суто економічних ідей, загальнокультурне бачення суспільного прогресу, передовсім ролі держави у суспільних і приватних справах.

Отож, згрупувавши усі відомі з історії теоретичної економіки парадигми, що аналізували й аналізують ринкову господарську систему, виявляємо дві метапарадигми у розвитку економічної теорії:

1) етатизм – сукупність теорій і шкіл, які абсолютизують роль держави, наділяючи її додатковими обов'язками: дирижистськими (регуляторними в економічній сфері) і патерналістськими (опікунськими в соціальній сфері);

2) лібералізм – теорії і школи, які покладаються на саморозвиток економіки, заперечуючи необхідність втручання держави у ринкові процеси, позаяк воно може

призвести до ослаблення стимулів для економічної активності людей, спотворення системи ринків, зловживання державними посадовцями своїми обов'язками.

Як бачимо, за основу цих парадигм взято критерій – ставлення економістів-теоретиків до «колективного розуму» держави, регулювання нею економічного і суспільного життя. Йдеться про альтернативні ідеологічні пріоритети щодо однієї з найбільш загальних базових культурних цінностей. Цей критерій дає нам можливість довести гіпотезу про певну циклічність в історичному розвитку економічної теорії (рис. 1).

Етатистські економічні теорії і школи	Вектор зміни популярності	Ліберальні економічні теорії і школи
<p>Меркантилізм, XVI–XVIII ст. (теорії директивного державного регулювання господарства країни). «Багатство Англії в зовнішній торгівлі, або Баланс зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства» Т. Мена (1630 р.).</p> <p>Марксистська політична економія, з 1840-х рр. (теорії експлуататорської сутності капіталізму, революційної заміни його централізовано-плановим (безринковим) господарством). «Капітал» К. Маркса (1867 р.).</p> <p>Кейнсіанство, з 1930-х рр. (теорії активного державного регулювання національного господарства як доповнення до дії ринкових механізмів). «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» Дж. М. Кейнса (1936 р.).</p> <p>Поведінкова економіка, з 2000-х рр. (експериментальні дослідження, що намагаються спростувати класичну модель раціональної поведінки людини і ратують за державну «допомогу» у прийнятті правильних рішень). Нобелівські лауреати Д. Канеман і В. Сміт (2002 р.).</p>	<p>□</p> <p>□</p> <p>□</p> <p>□</p> <p>□</p>	<p>Класична політична економія, кінець XVIII – перша пол. XIX ст. (теорії самодостатності ринкової системи господарювання, невтручання держави в природний економічний порядок). «Дослідження про природу і причини багатства народів» А. Сміта (1776 р.).</p> <p>Неокласична економічна теорія, ост. третина XIX – перша третина XX ст. (теорії ефективності та рівноваги системи ринків, збереження за державою ролі «нічного сторожа»). «Принципи економічної теорії» А. Маршалла (1890 р.).</p> <p>Неоліберальна і нова класична економічна теорія, з сер. 1970-х рр. (теорії більшої шкідливості для економіки і суспільства «провалів держави», аніж неспроможності ринку зняти значущі для суспільства проблеми). «Дорога до рабства» Ф. Гайєка (1944 р.).</p>

Рис. 1. Циклічна модель історичного розвитку економічної теорії

Вважаємо, що для особи, котра прагне опанувати логіку історії економічної науки, запропонована схема дає наочне уявлення про її циклічний розвиток, зумовлений у світоглядному сенсі конкуренцією цих двох метапарадигм, які послідовно змінювали

одна іншу упродовж останніх п'яти століть. Для більш чіткого уявлення про зміст кожної із шкіл чи теорій у цій схемі також вказана знакова праця відповідного їй науковця.

Згідно із запропонованою вище моделлю, у розвитку економічної теорії протягом останніх п'яти віків можемо простежити три цикли як періоди послідовної зміни домінуючих ціннісних пріоритетів щодо економічної дилеми «етатизм – лібералізм»: етатична парадигма як домінуюча змінюється ліберальною, яка знову-таки поступається місцем своїй конкурентці. Охарактеризуємо особливості циклів розвитку економічної теорії як науки.

Перший цикл: меркантилізм → класична політична економія → марксистська політична економія. Це період з початку XVI до останньої третини XIX ст. Тоді в економічній науці відбулася почергова презентація економістів-теоретиків, висловлюючись термінами видатного австрійського економіста Л. фон Мізеса [4], антикапіталістичної та капіталістичної ментальностей. Перша економічна школа – меркантилізм – стартувала з антикапіталістичною ментальністю. Меркантилісти (Скаруффі, Б. Даванцатті, Т. Мен, В. Стаффорд, Ж.-Б. Кольбер та ін.) у трактатах обґрунтовували необхідність директивного (крім цього, залякуючи смертною карою), регулювання зовнішньої торгівлі, вбачаючи саме у ній засіб грошового збагачення країни. Прислухаючись до їхніх настанов, у середні віки англійські монархи заохочували навіть піратів служити королівській казні, даруючи їм почесні титули. Етап первісного нагромадження капіталу, який, за визначенням А. Сміта [5], був передісторією капіталізму, тривав у Західній Європі більш ніж три століття, забезпечивши економічну основу такого самого тривалого панування етатистської ідеології меркантилістичного економічного вчення.

Утвердження ринково-підприємницької системи господарства, первісно в Англії та Нідерландах, а потім в інших країнах, ознаменувалося в теорії тріумфом ліберальної парадигми мислення економістів і політиків. Нова економічна реальність, зокрема могутнє піднесення країн-лідерів та водночас дедалі більше відставання від них країн-аутсайдерів, зокрема Франції, сприяла появі в економічній науці класичної школи політичної економії (А. Сміт, Ж.-Б. Сей, Т. Мальтус, Д. Рікардо, Дж. С. Мілль). На противагу примітивним меркантилістам, фундатори класичної (довершеної, зразкової) теорії проникнули в глибини економічних явищ і процесів, і таким чином пізнали внутрішні причинно-наслідкові зв'язки й залежності, системну природу ринкових відносин і величезний потенціал зростання добробуту народу. Незважаючи на те, що у їхньому розумінні деяких питань виникали концептуальні розбіжності (наприклад щодо вартості (цінності), їхня теорія як цілісна наука стала стрижнем у подальшому її розвитку аж до сьогодні і міцно закріпилась як стереотип ліберального економічного вчення. Однак панування ліберальних ідей класичної політичної економії тривало недовго, півстоліття – після дослідження «Багатства народів» А. Сміта у 1776 р.

У період 1830–40-х рр. в економічній науці знову відродилася ідеологія етатизму, цього разу «в новому вияві» – в ідеях соціалістичної перебудови капіталістичного суспільства, які закликали до націоналізації (одержавлення) господарського життя, сподіваючись, що у такий спосіб можна подолати ринкову стихію, безробіття, бідність та різні «фурії» (за висловлюванням К. Маркса) приватного егоїстичного інтересу. У той час на економічну думку науковців суттєво вплинули праці К. Маркса, передовсім

«Маніфест Комуністичної партії» та «Капітал» з інтригуючим підтекстом «Критика політичної економії». Варто врахувати, що на суспільних настроях позначилися також ідеї інших відомих широкому загалу теоретиків, яких марксистки принизливо називали «соціалістами-утопістами» (А. Сен-Симона, Ш. Фур'є, Р. Оуена та ін.), а пізніше німецькі ідеї економічного націоналізму Ф. Ліста та катедер-соціалізму (переходу через реформи). Особливо значною, за оцінкою С. Злупка, була реакція українських економістів на соціалістичні економічні ідеї [6, с. 345].

Зауважимо, що значення шкіл і теорій в історії суспільних наук визначається не тільки їх пізнавальною глибиною, а й впливом на реальне життя людей, зокрема господарську практику. Соціально жажливі реалії ранньої стадії індустріалізації виробництва (непомірне подовження робочого дня, експлуатація жіночої і дитячої праці, виробничий травматизм, тяжіння загальної оплати праці робітників до прожиткового мінімуму особи тощо) зумовили сплеск масових страйків і революцій у 1830–40-х рр., а отже, підготували підґрунтя для етатистської ідеології. Зі свого боку, під тиском соціалістичного руху в кінці ХІХ ст. на Заході сформувалася система соціального захисту населення, а завдяки протекціоністській політиці урядів відбулося економічне піднесення Німеччини й США. Саме тому за результатами опитування громадської думки К. Маркса визнано людиною тисячоліття, чим дотепер козирають непохитні прибічники його вчення. У трійці найбільш впливових економістів бачили його й автори дуже популярних на Заході підручників з «Economics» [7; 8]. Це зауваження, з нашого погляду, слушне, аби розуміти, що соціалістичний ухил також був значущим у циклічному розвитку економічної теорії, а не просто класична теорія нібито безпосередньо перейшла у неокласику.

Другий цикл: марксистська політична економія → неокласична економічна теорія → кейнсіанство. Він тривав у період з останньої третини ХІХ ст. до 70-х рр. ХХ ст. Ринково-конкурентні умови господарювання за наявності індустріальних технологій великого виробництва потребували від науковців розробки практичних принципів і методів аналізу функціональних взаємозв'язків, обґрунтування показників оптимального розподілу та ефективного використання обмежених ресурсів. Цей запит практики взялися активно реалізовувати маржиналісти, започаткувавши новий розділ економічної теорії – мікроекономіку. Причому, услід за Л. Вальрасом, неокласици принципово заявили про те, що економічна теорія має бути наукою «чистою», ідеологічно нейтральною, звільнившись від класового підходу, який був чітко виражений у працях класика Д. Рікардо і цю ідею підхопив К. Маркс. Загалом новаторство їхньої методології в економічній теорії наукова спільнота гідно оцінила і визначила його як «маржиналістська революція». Наочним свідченням значущості останньої був той факт, що завдяки неокласичним напрацюванням, які було представлено в кількох школах різних країн (насамперед в Австрії, Швейцарії, Англії, США), наприкінці ХІХ ст. почали швидко зростати економічні кафедри і факультети в університетах, бізнес-школах.

Однак 1930-ті роки – це період різкої зміни економічних парадигм на користь етатизму. Загальноприйнято вважати, що причиною цього є Велика депресія, яка накрила ринково розвинений світ. Щоправда, мало хто із теоретиків прагнув достеменно вивчити причини тих буремних подій. Великий обвал на Нью-Йоркській

фондовій біржі у жовтні 1929 р., що призвів до паралічу всю фінансову й економічну системи, яка охоплювала капітал зі всього світу, був лише їх початком. Щодо причин депресії, то більшість теоретиків стала на бік англійця Дж. М. Кейнса, який вбачав їх у викривленнях механізмів ринку монополіями та профспілками. Але залишилося відкритим питання: чому криза, яка зазвичай закінчується через півтора-два роки, тривала ціле десятиліття, переросла у Велику депресію і могла тривати й довше, якби не відбулась вимушена мілітаризація економік США й інших країн перед і під час Другої світової війни? Згодом монетаристи з табору неолібералів дадуть свою відповідь на це питання: Велика депресія була наслідком згубної монетарної політики ФРС. Інші неупереджені аналітики тих подій стверджують, що основною проблемою для бізнесу в США за роки правління Ф. Д. Рузвельта була невизначеність. «Невизначеність панує в ситуації з податками, працею, грошима і практично над усіма легальними умовами, у яких має працювати промисловість», – писав у 1937 р. текстильний магнат Ламонт Дюпон. Незважаючи на те, як писали тоді, невизначеність перспектив інвестування капіталу стосувалася не лише кон'юнктури, а й прав власності, оскільки держава все більше обмежувала дії бізнесу чи погрожувала тим, хто чинить супротив програмам «Нового курсу» [9].

Незважаючи на це, небачена раніше криза економіки зумовила кризу панівної, ліберальної економічної теорії, посявши велику недовіру до неї. Нову економічну теорію – теорію гнучкого державного регулювання економіки засобами фіскальної і монетарної політики, або теорію макроекономіки, яку запропонував Дж. М. Кейнс, помірковані економісти сприйняли як черговий переворот в теорії, як «кейнсіанську революцію». Адже йдеться не про одержавлення економіки, а про те, чим і коли можна допомогти ринковій системі саморегулювання економіки. До речі, Кейнс застерігав про можливі небезпеки непрофесійного застосування «безумцями при владі», як він писав, макроекономічних важелів: «Хоча розширення функцій уряду, викликане необхідністю координації схильності до споживання та намірів інвестувати, видалося б публіцисту XIX ст. чи сучасному американському фінансисту жахаючим замахом на основи індивідуалізму, я, навпаки, захищаю його як єдиний практично можливий засіб уникнути повної руйнації існуючих економічних форм...» [1, с. 318]. Соціально-економічні реалії змусили багатьох економістів-лібералів погодитися хоча б із обмеженою участю держави у функціонуванні системи ринкового господарства. Про це авторитетний представник школи неолібералів М. Фрідман зауважив так: «З кінця XIX ст., й особливо після 1930-х років у США, термін «лібералізм» набув зовсім іншого акценту, особливо у сфері економічної політики. Він став ототожнюватися із намаганням покладатися у виборі цілей не на добровільні приватні угоди, а на державу. Лозунгом лібералізму стала не свобода, а добробут і рівність» [10, с. 29].

Знову ж таки, відкритим і цікавим для сучасника історія залишила питання: якщо обраний у 1932 р. Президент США Ф. Рузвельт наступного ж року розпочав реалізацію свого «Нового курсу», а основоположна макроекономічна праця Кейнса побачила світ лише у 1936 р., то хто на кого вплинув більше: практика регулювання економіки державою на теорію чи навпаки Кейнсові рецепти на практику? До речі, практика регулювання вже була почасти апробована не лише у США, а й у фашистській Італії та в нацистській Німеччині, був уже й досвід тотального державного контролю

і централізованого планування в СРСР. Відомо й те, що радники Рузвельта, котрі формували його «мозковий центр», виїжджали у згадані вище країни для вивчення досвіду на місці. Звісно, Кейнс уважно стежив за тим, як діяла команда Рузвельта за океаном, кількаразово робив їм свої зауваження, інколи його розчаровували їхні рішення. Тому найбільш імовірно, мабуть, вважати, що система державного регулювання економіки складалася спочатку поспіхом, методом спроб і помилок, певна річ, з чималою дозою політики популізму, а також, можливо, і на основі деяких раніше оприлюднених досліджень проблем макроекономічної рівноваги Дж.М. Кейнса, Г. Мюрдаля та інших економістів. Цілісна теорія Кейнса набула популярності вже у післявоєнні роки.

Третій цикл: кейнсіанство → неоліберальна і нова класична економічна теорія → поведінкова економіка (триває від середини 1970-х рр.). Етатистська економічна ідеологія, що несподівано відродилася через кризу ринкової економіки, потім через труднощі післявоєнної відбудови країн Європи та вагому участь американської держави у їх подоланні, набула ще більшої сили. Під її впливом сформувалася дуже популярна у 60-х рр. концепція конвергенції ринкової і планової систем, яку розробляли такі відомі теоретики, як Дж. К. Гелбрейт, У. Ростю, П. Сорокін, Я. Тінберген та ін. Проте у середині 1970-х рр. триумф етатизму в економічній теорії так само швидко перервався, як і виник.

Енергетична криза 1973–75 рр., яку спричинило те, що країни ОПЕК суттєво підвищили нафтову ціну, породила в індустріальних країнах нечуваний раніше стагфляційний шок. Політика економічного дирижизму Кейнса виявилася неспроможною протидіяти одразу двом макроекономічним «недугам» – економічній стагнації та зростанню цін. Обмежувальні заходи американської влади щодо відпуску пального та цін на нафтопродукти лише ускладнили ситуацію на ринку. Усе це призвело до чергової зміни «економічної моди»: теоретики і політики визнали слухними ідеї неолібералів – затятих опонентів кейнсіанської етатистської доктрини. Згадали тоді і Ф. Гайєка, який відважився критикувати вчення Кейнса за його життя, коли, здавалося, авторитет британця уже був назавжди непохитний. Сміливцю, якого тоді прозвали «економічним динозавром», за відданість економічному лібералізму у 1974 р. вручили почесну Премію пам'яті А. Нобеля з економіки. Особливу популярність здобула і монетаристська (чиказька) школа неолібералів на чолі з М. Фрідменом, яка переконувала, що необхідно обмежувати загалом державне втручання в ринкову систему, ратувала за пріоритетність монетарного регулювання економіки (натомість фіскального за Кейнсом), причому орієнтованого на безумовне дотримання «монетарного правила» щодо емісії грошей центральними банками.

Позиції ліберальної ідеології у 1970–80-х рр. помітно підсилили теоретики так званої нової класичної політекономії, які доповнили і уточнили теорію макроекономіки концепціями раціональних і адаптивних очікувань. Вони стверджують, що сучасні підприємці і споживачі, які переважно мають достатній рівень освіти і користуються новітніми швидкісними засобами передачі інформації, здатні випереджати уряд і центробанк в ухваленні регуляторних дій, зробивши таким чином останні запізнілими і часто неефективними. Проте, навіть різко критикуючи «провали держави» в макроекономічному регулюванні, «нові класики» уже не заперечують необхідність

її економічної ролі, вони наполягають лише на обмеженні її регулювальних впливів, «ціна» (наслідки) яких надто велика.

Практичним результатом «неокласичної контрреволюції» у ці роки були суттєві зрушення у державному регулюванні розвинених ринкових економік, поступки на користь механізмів ринку, зокрема у правах власності, оподаткуванні, державних видатках. Усім відомі дотепер поняття «рейганоміка» і «тетчеризм». Ми стали свідками ринкових трансформацій постсоціалістичних країн з усіма їхніми «плюсами і мінусами», що здійснювалися з початку 1990-х рр., певною мірою покладаючись на «Вашингтонський консенсус» – набір неоліберальних підходів до ринкових реформ. Звичайно, самовпевнені етатиристи тепер дорікають неолібералам і їхнім «послушним учням», які повірили в «ринковий рай», кинувшись чимдуж витіснити державу з економіки. Проте очевидно, що згідно з класиками «невидима рука» ринку здатна наводити «природний порядок» в економіці (рівновагу, економічні стимули і санкції) лише за наявності видимої «грізної руки» держави, якщо йдеться про захист права власності, незалежне судочинство, цивілізовані принципи оподаткування та соціальної підтримки окремих категорій населення тощо. Коли усвідомлюєш це, бачиш величезну доморощену (а не запозичену) проблему власної країни, вирішення якої потребує іншого мислення і моделі поведінки. Інакше кажучи, проблема радше не в теорії, яка вже розроблена і давно апробована, а, за нашим переконанням, у тому, як ми її сприймаємо, розуміємо і користуємося нею, тобто щось на кшталт слів про клозет професора Преображенського із повісті «Собаче серце» М. Булгакова.

Утім, протягом останніх десятиліть знову відчувається різка критика постулатів неокласичної економічної теорії, проте вже з боку нових інституціоналістів. Інституціоналізм сьогодні представлений багатьма теоріями і течіями, яких важко однозначно ідентифікувати за критерієм прихильності до етатизму чи лібералізму. Вони проти адміністративних перешкод на ринку, але за свідоме, за участю ринкових гравців і держави, конструювання «правил гри». У руслі етатистської парадигми тепер активно ведуться дослідження, що отримали назву «поведінкової економіки». Теоретики, серед яких є психологи, досліджують механізми прийняття економічних рішень індивідами та інституціями, причому вони відверто заявили, що їхньою метою була експериментальна перевірка істинності класичної моделі раціональної поведінки людини. Відтак, поставлена мета визначила результат: насправді, стверджують вони, поведінка людини залежить від різноманітних факторів (психологічних, соціальних, когнітивних, емоційних), а тому є далеко не раціональною. З огляду на це, вони роблять висновки про те, що держава має інституційно «допомогти» економічним агентам, «підштовхнути» їх до прийняття раціональних рішень. Та поза межами їхньої уваги залишається головне питання суспільного життя: якщо припустити, що держава знає (?), які саме рішення є раціональними для людини, то де гарантія, що вона діятиме тільки на благо суспільства? Уже саме припущення є дивним. З нашого погляду, які б рішення не приймала доросла і здорова людина, для неї вони на той момент є раціональними, і лише їй і нікому більше (!) знати, чому вона так поступає. І це – головне, давно помічене класиками, а не чиєсь намагання змодельювати і виховати ідеальну людину, про яке ми можемо з гіркотою згадувати, гортаючи сторінки своєї і чужої історії.

Згідно з даними нещодавніх соціологічних опитувань університетських економістів США, російський економіст Р. Капелюшников робить цілком слушне, гадаємо, передбачення: «З практичного погляду стійке зростання частки економістів з лівими чи напівлівими (етатистськими – А. С.) політичними поглядами означає, що в найближчі десятиліття ми, вочевидь, станемо свідками повзучого посилення державного втручання в економіку, причому у самих різноманітних, інколи несподіваних формах» [11]. Однією із таких може бути практика забезпечення громадян безумовним базовим доходом, яку уже експериментують у розвинених країнах. Та знову ж таки мимоволі згадується мудрий Ф. Гайск, який застерігав учених і політиків від системних «пороків демократичної держави», називаючи її перерозподільчу активність «легалізованою корупцією», що поглиблює конфлікт між демократією та лібералізмом [12].

Висновки. В історичному розвитку економічної теорії чітко простежується загальна закономірність: циклічна зміна двох провідних парадигм – етатизму та лібералізму. Вплив того чи іншого ідеологічного духу історії позначився на появі нових, на векторі критики наявних економічних теорій, шкіл і напрямів досліджень. Відповідно на пройденому шляху розвитку теоретичної економіки як цілісної системи знань про господарське життя суспільства виокремлюють три цикли, останній із яких ще не завершений.

Згідно з порівняльним аналізом парадигмальних циклів у розвитку економічної теорії можна стверджувати, що антагонізм ідеологій етатизму та лібералізму, зокрема ідейне протистояння прихильників державного опікування і втручання в господарську діяльність людей, з одного боку, та послідовників ідей економічної свободи і обмеження кола справ держави базисними функціями, з другого боку, відійшли в минуле. Натомість з другого циклу починається тенденція до їх зближення та взаємозбагачення. На відміну від «старих» (класичних) лібералів, «нові» ліберали почали визнавати «слабкі місця» в теорії вільної і досконалої конкуренції та достатності для держави первісної ролі «нічного сторожа», етатисти хоча б частково погоджуються з «провалами держави», принаймні у тій частині, якої стосуються теорії суспільного вибору («конституційної економіки») та організованих груп («колективних інтересів»). Тобто конкуренція цих провідних парадигм стає конструктивно корисною для служіння економічної теорії потребам господарської і політичної практики.

Водночас, підтримуючи аксіому «приватні інтереси понадусе», можна стверджувати, що сама держава в особі її бюрократів дуже зацікавлена у збереженні та розширенні свого «економічного статус-кво». Для цього вона також, окрім рентоорієнтованого великого бізнесу, готова корисливо впливати на піддатливих теоретиків, вводячи всіх в оману.

З огляду на те, що третій цикл перейшов чи ще переходить у завершальну стадію, можна, як нам здається, прогнозувати на найближчий період посилення впливу етатистської ідеології на творчість економістів-теоретиків. Як видно уже зараз, спонук для цього достатньо: пандемія коронавірусу, який поки що триває; величезні міграційні потоки біженців, які, як видається, уміло зрежисовані, якщо не противниками ринку, то його «гравцями»; уже близька перспектива зміни глобального економічного лідерства, внаслідок якої відбудеться переформатування світових фінансово-економічних зв'язків та відповідних міжнародних інституцій; глобальні

загрози, пов'язані із «проваллям» між багатими і бідними країнами, збройними міждержавними конфліктами та агресіями; масова споживацька психологія, яку потужно культивує бізнес і яка спустошує фізичну природу і людину як особистість, тощо. Звісно, в усьому цьому наявне сприятливе для ренесансу етатизму тло. Як зауважив Л. Мізес, антикапіталістична ментальність у своєму поширенні спирається не стільки на власне наукові відкриття, скільки на зміни культурних цінностей західних інтелектуалів [4]. Сучасні експерименти представників «поведінкової економіки», що відзначені нобелівськими преміями, вважаємо, це підтверджують. У віддаленій перспективі циклічність парадигм розвитку економічної теорії збережеться, оскільки, по-перше, трендом руху економіки цивілізаційно розвинутих суспільств є розкриття багатства людської особистості, реалізація її творчого потенціалу, до чого власне закликає ліберальна парадигма мислення, а по-друге, усе більше актуалізується багатоаспектна роль держави, зокрема її інклюзивна місія.

Щодо природи циклічної зміни парадигм в економічній теорії, то у цьому є питання, яке потребує окремих досліджень і узагальнень. Перший цикл був тривалим, оскільки становлення економічної науки зайняло майже три століття. Наступні два цикли обмежилися приблизно 70 роками. Матеріалістичне пояснення циклічності економічної ідеології (технологічними переворотами у виробництві, великими циклами економічної кон'юнктури) не зовсім підходить. Нам видається, що більш переконливою може бути ідея про те, що зміна економічних ідеологій пов'язана зі зміною поколінь провідних учених-економістів. Університетські кафедри і редакції наукових видань заповнюють особи з певним світоглядом і рівнем фахової компетентності, які вимагають певних стандартів у викладанні дисциплін і друкуванні праць від своїх підлеглих, студентів, авторів публікацій. Потрібен час, аби виросло нове покоління, яке критично сприйме ті знання, що йому пропонуються, і звернеться до іншої, альтернативної парадигми економічного мислення. Зміна поколінь, як відомо, – це також зміна моди, у т. ч. «інтелектуальної моди».

Перспективи подальших досліджень. У найближчій перспективі прогнозується посилення етатистської ідеології у розвитку економічної науки, на що вказує інтерес до «експериментальної економіки». Автор вважає, що основне пояснення циклічності головних парадигм розвитку теоретичної економіки – це зміна поколінь видатних учених-економістів та «інтелектуальної моди».

Література

1. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег ; пер. с англ. Москва : Прогресс, 1978. 494 с.
2. Сірко А. В. Головні віхи у розвитку предмета економічної теорії. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2019. № 2 (9). С. 42–58. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/986597.pdf>
3. Samuelson P. Economics. 7Edition. New York : McGraw-Hill, 1980, XXVI+ 861 p.
4. Мізес Л. фон. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность ; пер. с англ. Москва : Дело, 1993. 240 с.
5. Сміт А. Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ : Наш формат, 2018. 722 с.

6. Злупко С. М. Історія економічної теорії : підруч. Київ : Знання, 2005. 719 с.
7. Самуэльсон П. А., Нордхаус В. Д. Экономика ; пер. с англ. Москва : БИНОМ, 1997. 800 с.
8. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика ; пер. с англ. Москва : Дело, 1993. 829 с.
9. Майбурд Е. Мутация республики: рождение Левиафана. Семь искусств. 2013. 29 сентября. URL: www/blogs.7iskusstv.com/?p=27840
10. Фридман М. Капитализм и свобода: пер. с англ. Москва : Новое издательство, 2006. 240 с.
11. Капелюшников Р. О современном состоянии экономической науки: полу-социологические наблюдения. *Куда движется современная экономическая наука?* : Научные доклады. Москва : ИЭ РАН, 2018. С. 8–33. URL: https://inecon.org/docs/2018/Kapelyushnikov_Libman_paper_20180524.pdf (дата звернення 6.08.2021).
12. Хайек Ф. А. фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики ; пер. с англ. Москва : ИРИСЭН, 2006. 644 с.

References

1. Keynes, J. M. (1978). *Obshhaja teorija zanjatosti, procenta i deneg* [General theory of employment, interest and money]. Moscow: Progress [in Russian].
2. Sirko, A. V. (2019). *Holovni vikhy u rozvytu predmeta ekonomichnoi teorii* [The main milestones in the development of the subject of economic theory]. *Problemy ekonomiky ta politychnoi ekonomii – Problems of economics and political economy*, No 2 (9). Retrieved from: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/986597.pdf> [in Ukrainian].
3. Samuelson, P. (1980). *Economics*. 7 Edition. New York : McGraw-Hill, XXVI+. [in English].
4. Mises, L. von. (1993). *Bjurokratija. Zaplanirovannyj haos. Antikapitalisticheskaja mental'nost'* [Bureaucracy. Planned chaos. Anti-capitalist mentality]. Moscow: Delo. [in Russian].
5. Smith, A. (2018). *Bahatstvo narodiv. Doslidzhennia pro pryrodu ta prychny dobrobutu natsij* [Wealth of nations. Research on the nature and causes of the well-being of nations]. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
6. Zlupko, S. M. (2005). *Istoriia ekonomichnoi teorii* [History of economic theory]: Pidruchnyk. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
7. Samuelson, P. A., Nordhaus, V. D. (1997). *Jekonomika* [Economics]. Moscow: BINOM [in Russian].
8. Fisher, S., Dornbusch, R., Schmalenzi, R. (1993). *Jekonomika* [Economics]. Moscow: Delo. [in Russian].
9. Majburd, E. (2013). *Mutacija respubliky: rozhdenie Lefiafana* [Mutation of the Republic: the Birth of Lefiathan]. *Sem' iskusstv. – Seven Arts*, 29 sept. Retrieved from: <https://blogs.7iskusstv.com/?p=27840> [in Russian].

10. Friedman, M. (2006). Kapitalizm i svoboda [Capitalism and freedom]. Moscow: New Publishing House [in Russian].
11. Kapelyushnikov, R. (2018). O sovremennom sostoyanii e'konomicheskoy nauki: polusociologicheskie nablyudeniya. Kuda dvizhetsya sovremennaya e'konomicheskaya nauka? [On the current state of economic science: semi-sociological observations. Where is modern economics heading?], nauchnye doklady, Moscow, IE RAN. Retrieved from: https://inecon.org/docs/2018/Kapelyushnikov_Libman_paper_20180524.pdf (accessed 6.08.2021) [in Russian].
12. Hajek, F. A. fon. (2006). Pravo, zakonodatel'stvo i svoboda: Sovremennoe ponimanie liberal'nykh principov spravedlivosti i politiki [Law, Legislation and Freedom: A Contemporary Understanding of Liberal Principles of Justice and Politics]. Moscow: IRISE'N [in Russian].

Статтю отримано 21 вересня 2021 р.

Article received September 21, 2021